

Hierheen naar het gas, dames en heren

Tadeusz Borowski

Hierheen naar
het gas, dames
en heren

Verhalen en gedichten

Ingeleid door Arnon Grunberg en uit het
Pools vertaald door Karol Lesman en
Charlotte Pothuizen

Amsterdam · Antwerpen
Em. Querido's Uitgeverij BV
2022

De vertalers ontvingen voor deze vertaling een projectsubsidie
van het Nederlands Letterenfonds.

De uitgever ontving voor deze uitgave in het kader van schwob.nl
een subsidie van het Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Samensteller en vertaler Karol Lesman dankt de
Jan Michalski Foundation te Montricher, Zwitserland,
voor een inspirerende tweemaandelijks residentie aldaar.

**Fondation
Jan Michalski**

De selectie van verhalen en gedichten werd gemaakt door Karol Lesman.
De gedichten op p. 412 en 415-420 werden vertaald door Gerard Rasch.

Copyright inleiding © 2022 Arnon Grunberg
Copyright vertaling © 2022 Karol Lesman en Charlotte Pothuizen/
Em. Querido's Uitgeverij BV, Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam

Omslag Mijke Wondergem
Omslagbeeld Roberto Pastrovicchio/Arcangel

ISBN 978 90 214 3305 9 / NUR 320
www.querido.nl

*Wat ons rest is roest en oud ijzer
en de stomme spotlach van ons nageslacht.*

– Tadeusz Borowski, 1942

Inhoud

Arnon Grunberg – De levenden hebben gelijk 11

VERHALEN

uit: *Wij waren in Auschwitz*

Bij ons in Auschwitz... 41

De mensen die gingen 79

Afscheid van Maria

Afscheid van Maria 95

Een dag in Harmenze 130

Hierheen naar het gas, dames en heren 157

De dood van een opstandeling 177

De Slag bij Tannenberg 194

Stenen wereld. Een verhaal in twintig beelden

Een korte inleiding 243

Stenen wereld 244

Een verhaal uit het echte leven 248

De dood van Schillinger 251

De man met het pakje 255

Het avondeten 259

Het zwijgen 263

Ontmoeting met een kind 266

Het einde van de oorlog 269

Independence Day 272

Opera, opera 275

De reis met een <i>pullman</i>	278
De kamer	280
Zomer in een klein stadje	282
Het meisje uit het uitgebrande huis	284
Het voorschot	287
Een hete middag	289
'Bij de heldhaftige partizaan'	291
Het reisdagboek	294
Een burgerlijke avond	298
Het bezoek	301

Verspreide verhalen

De jongen met de bijbel	305
Dagboek uit Freimann	316
Het Vaderland	325
Het januarioffensief	336

Een zekere soldaat. Schoolverhalen

Van de auteur	349
De weg door het bos	351
Opgejaagd wild	358
Eindexamen in de Targowastraat	364
Professoren en studenten	370
Portret van een vriend	377
Een zekere soldaat	383

Verspreide verhalen

Alice in Wonderland	393
Het record	401

GEDICHTEN

Visioen	407
Tijden van verachting	409
Lied	411
De nacht boven Birkenau	412

Kerstlied van het kwaad	413
<i>Zie jij nog de zon van Auschwitz</i>	415
<i>Ik weet dat je leeft. Want wat anders</i>	416
<i>En zo elke nacht: de adem van de slapenden</i>	417
<i>De nachten zijn verschrikkelijk. De slaap</i>	418
<i>'t Wordt dag. Komisch: de violette ruit</i>	419
<i>En zo blijf ik je zien: je buigt je</i>	420
<i>Ze trekken zich af op het Vaderland</i>	421
<i>De hergeboorte van een mens</i>	422
<i>Waar je spuugt, daar is het Vaderland. Zolang het donker is</i>	423
Dode dichters	424
<i>Ik ben dichter. Dat wil zeggen ik noem</i>	426
Een kindersprookje	428
Oorlogslevensloop	429
De roep om Maria	430
Afscheid van Maria	431
Gebed om een prostituee	432
<i>Verloren is een nacht zonder gedicht</i>	434
mijn weg	435
<i>geen gedicht en ook geen proza</i>	436
Auschwitzse uitdrukkingen	439
*	
Lijst van namen	449
Verklarende woordenlijst	455
Verantwoording van de vertaling	465

VERHALEN

uit: *Wij waren in Auschwitz*

Bij ons in Auschwitz...

I

...en nu volg ik dus de medische cursus. Uit heel Birkenau hebben ze een dozijn van ons uitgekozen die ze zowat tot dokters gaan opleiden. We moeten weten hoeveel botten een mens heeft, hoe het bloed stroomt, wat buikvlies is, hoe je stafylokokken tegengaat en hoe streptokokken, hoe je steriel een blindedarmoperatie uitvoert en waar een kunstmatige klaplong goed voor is.

We hebben een heel verheven missie: we gaan onze kameraden behandelen die door 'een ongelukkig lot' gekweld worden door ziekte, apathie of levensmoeheid. Wij – juist wij, dat dozijn van de twintigduizend man in Birkenau – moeten de sterfte in het kamp verminderen en de gevangenen moed inblazen. Dat zei de lager-arts bij zijn vertrek, en hij vroeg ieder van ons nog naar onze leeftijd en beroep, en toen ik hem antwoordde: 'Student', fronste hij verbaasd zijn wenkbrauwen.

'Wat studeerde u?'

'Literatuurgeschiedenis,' antwoordde ik bescheiden.

Hij knikte met tegenzin, stapte in de auto en reed weg.

Later liepen we over een prachtige weg naar Auschwitz, we zagen een hoop van het landschap, en daarna werden we ergens als gast-*flegers** ingedeeld in een ziekenblok, maar ik interesseerde me er niet erg voor, want ik ging met Staszek (je weet wel, die me de bruine broek heeft gegeven) het kamp in, ik om iemand te zoeken

*De gecursiveerde woorden en begrippen worden toegelicht in de 'Verklarende woordenlijst' op p. 455-463.

die je deze brief zou kunnen bezorgen, en Staszek naar de keuken en het magazijn om voor het avondeten witbrood, een klont margarine en ten minste een worst te *organiseren*, want we zijn met z'n vijven.

Natuurlijk vond ik niemand, want ik ben een *milionowiec*, een miljoener, en hier zijn allemaal *stare numery*, oude nummers, die kijken op me neer. Maar Staszek heeft beloofd de brief via zijn connecties te verzenden, als die maar niet lang is, 'want dat moet toch saai zijn, elke dag je vriendin schrijven.'

Dus als ik eenmaal geleerd heb hoeveel botten een mens heeft en wat buikvlies is, kan ik misschien iets aan je pyoderma doen en aan de koorts van je bedgenote. Ik ben alleen bang dat ik, zelfs als ik zou weten hoe je ulcus duodeni behandelt, niet in staat zal zijn om wat van die stomme Wilkinson-zalf tegen schurft voor je te stellen, want die is op het moment nergens in Birkenau te vinden. Bij ons werden de zieken overgoten met muntthee, waarbij behoorlijk doeltreffende formules werden uitgesproken, die helaas niet voor herhaling vatbaar zijn.

En wat betreft het verminderen van de sterfte: in mijn *blok* was een *prominent* ziek, het ging slecht met hem, hij had koorts en had het steeds vaker over de dood. Op een keer riep hij me bij zich. Ik ging op het randje van het bed zitten.

'Ik was toch bekend in het *lager*, of niet?' vroeg hij, en hij keek me onrustig aan.

'Wie kent je niet... of herinnert je zich niet?' antwoordde ik onschuldig.

'Kijk,' zei hij, en hij wees naar de ruiten, die rood waren van het vuur.

Er was brand, achter het bos.

'Weet je, ik zou willen dat ze me apart leggen. Niet samen. Niet op één hoop. Begrijp je?'

'Wees maar niet bang,' zei ik hartelijk. 'Ik zal je zelfs een laken geven. En ik zal ook met de lijkenjongens praten.'

Hij drukte me zwijgend de hand. Maar het was allemaal voor niets. Hij werd beter en stuurde me vanuit het lager een stuk margarine. Ik poets mijn schoenen ermee, want het is van die vismar-

garine. Zo heb ik bijgedragen aan de vermindering van de sterfte in het kamp. Maar genoeg over het kamp.

Ik heb al bijna een maand geen brief van thuis gekregen...

II

Heerlijke dagen: zonder *apels*, zonder verplichtingen. Het hele kamp staat op appèl, en wij leunen uit het raam als toeschouwers uit een andere wereld. Mensen glimlachen naar ons en wij glimlachen naar de mensen, ze zeggen 'vrienden uit Birkenau' tegen ons, een beetje uit medelijden, omdat ons lot zo ellendig is, en een beetje beschaamd omdat dat van hen zo goed is. Het landschap ziet er door het raam onschuldig uit, het *cremo* is niet te zien. De mensen zijn verliefd op Auschwitz en zeggen fier: 'Bij ons in Auschwitz...'

Tenslotte hebben ze wel iets om trots op te zijn. Stel je eens voor wat Auschwitz is. Neem de *Pawiak*, die walgelijke keet, tel daar Serbia bij op, vermenigvuldig dat met 28 en zet dat allemaal zo dicht bij elkaar dat er tussen de Pawiakken in maar een heel klein beetje ruimte is, omgeef dat alles met dubbel prikkeldraad en aan drie kanten met een betonnen muur, plavei de modder, kweek wat rachitische boompjes – en plant tussen dat alles ruim tienduizend mensen die een paar jaar in het kamp hebben gezeten, onvoorstelbaar hebben geleden, het ergste hebben doorstaan, en die nu heupwiegend in broeken lopen die in een messcherpe vouw zijn gestreken – als je dat allemaal hebt gedaan, zul je begrijpen waarom zij met zoveel verachting en deernis kijken naar ons, mensen uit Birkenau, waar alleen houten paardenbarakken staan, geen paden zijn en in plaats van een badhuis met heet water: vier crematoria.

Vanuit het flegershuis, dat heel witte en niet echt stadse muren heeft, een betonnen gevangenisvloer en veel, heel veel britsen van driehoog, heb je prima zicht op de vrijheidsweg, waarover af en toe iemand loopt, soms een auto rijdt, soms een ladderwagen en soms een fietser – vast een arbeider die van zijn werk komt. Verder, heel ver weg (je hebt geen idee hoeveel ruimte er in zo'n klein raampje past; na de oorlog zou ik, als ik het overleef, in een hoog huis willen wonen met ramen die uitzien op het veld) staan wat huizen, en dan

het blauwgrijze bos. De aarde is zwart en moet wel vochtig zijn. Zoals in het sonnet van Staff*, 'Lentewandeling', weet je nog?

Maar in ons flegershuis zijn ook burgerdingen: een tegelkachel met van die kleurige majolicategels, zoals er bij ons in het magazijn lagen. Die kachel heeft uitgekiende spitten: je ziet er niets van, maar je zou er een big aan kunnen roosteren. Op de britsen liggen 'Kanadese' dekens, fluwelig als een kattenvacht. Er zijn witte lakens zonder plooiën. Er is een tafel die soms gedekt wordt met een kleed, maar alleen bij speciale gelegenheden en voor het eten.

Het raam kijkt uit op de berkenweg, de Birkenweg. Jammer dat het winter is en de bladerloze treurberken erbij hangen als verformfaaide bezems en er in plaats van gras plakkerige modder onder ligt, waarschijnlijk dezelfde als in 'die andere' wereld achter de weg, alleen moeten we die hier met onze voeten kneden.

's Avonds na het appèl lopen we waardig en plechtig over de berkenweg en groeten bekenden met een hoofdknik. Op een van de kruisingen staat een wegwijzer met reliëf. Het reliëf stelt twee mensen voor die op een bankje zitten en elkaar iets toefluisteren, terwijl een derde zich naar hen toe buigt, zijn oren spitst en meeluistert. Ter waarschuwing: elk gesprek wordt afgeluisterd, becommentarieerd en gemeld waar het hoort. Hier weet iedereen alles van iedereen: wanneer iemand een *muzulman* was, wat hij bij wie heeft georganiseerd, wie hij heeft gewurgd en wie verraden, en iedereen lacht honend als je goed spreekt over iemand.

Stel je dus de Pawiak voor, met zo- en zoveel vermenigvuldigd en met dubbel prikkeldraad eromheen. Niet zoals in Birkenau, waar de wachttorens als ooievaars op hoge, lange stelten staan en waar om de drie palen een lamp brandt en het prikkeldraad enkel is, maar waar zoveel sectoren zijn dat je ze niet op je vingers kunt tellen!

Hier is het dus niet zo; de lampen branden om de twee palen en de wachttorens zijn stevig gefundeerd, het prikkeldraad is dubbel en dan is er nog de muur.

*De namen en personen met een asterisk worden toegelicht in de 'Lijst van namen' op p. 449-454.

We lopen dus over de Birkenweg in onze burgerkleden, die rechtstreeks uit de *zauna* komen, de enige vijf zonder *pasiaks*.

We lopen over de Birkenweg, geschoren, fris en zorgeloos. De menigte loopt in groepjes rond, blijft lang staan voor blok 10, waar achter de tralies en dichtgetimmerde ramen meisjes zitten – de proefkonijnen; maar meestal komen ze samen voor het blok van de *schreibstube*, niet omdat daar de muziekzaal, de bibliotheek en het museum zijn, maar gewoon omdat er boven de *puff* is. Wat de *puff* is zal ik je een andere keer schrijven, ik hou je nog even in spanning...

Weet je hoe vreemd het is om te schrijven aan jou, wier gezicht ik al zo lang niet heb gezien? Jouw beeld stuift in mijn herinnering uiteen en laat zich zelfs met de grootste moeite niet bij me terugroepen. Dat is zo ongelofelijk aan dromen, dat ik zo duidelijk en plastisch van je droom. Weet je, een droom is niet als een beeld, maar als een ervaring, waar ruimte is en je het gewicht van voorwerpen en de warmte van jouw lichaam voelt...

Ik kan me je moeilijk voorstellen op een kampbrits, met kortgeknipt haar na de tyfus... Ik herinner me je uit de Pawiak: een lange, slanke meid met een flauwe glimlach en droevige ogen. In de *Szuchlaan* zat je met je hoofd gebogen en zag ik alleen je zwarte haren, die nu zijn afgeknipt.

En dat is wat me van daar, uit die wereld, het sterkst is bijgebleven: het beeld van jou, ook al kan ik me je zo moeilijk voor de geest halen. En daarom schrijf ik je zulke lange brieven: want dat zijn mijn avondlijke gesprekken met jou, net als toen in de Skaryszewskastraat. En daarom zijn de brieven opgewekt. Ik heb veel opgewektheid weten te bewaren en ik weet dat ook jij die niet hebt verloren. Ondanks alles. Ondanks het gebogen hoofd bij de Gestapo, ondanks de tyfus, de longontsteking en het kortgeknipte haar.

En die mensen... Kijk, zij hebben de verschrikkelijke school van het kamp doorlopen, het kamp in het begin, waarover nu legendes de ronde doen. Ze wogen dertig kilo, werden geslagen, geselecteerd voor het gas – snap je waarom ze nu die belachelijke getailleerde jasjes dragen, een eigenaardig wiegend loopje hebben en Auschwitz telkens verheerlijken?

Zo is het... We lopen over de Birkenweg, elegant in onze burgerpakken. Maar ja, we zijn miljoeners! Honderddrieduizend, honderdnegentienduizend, vertwijfeld dat we geen eerdere nummers hebben kunnen bemachtigen! Er kwam iemand in een pasiak naar ons toe, zevenentwintigduizend, een duizelingwekkend oud nummer. Een jonge jongen met de troebele blik van een onanist en de tred van een dier dat gevaar ruikt.

‘Vrienden, waar komen jullie vandaan?’

‘Uit Birkenau.’

‘Uit Birkenau?’ Hij bekeek ons kritisch. ‘En dan zien jullie er zo goed uit? Het is er toch verschrikkelijk... Hoe houden jullie het daar uit?’

Mijn lange vriend Witek, een geweldig musicus, zei terwijl hij zijn manchetten optrok: ‘Er staat bij ons helaas geen vleugel, maar het is wel uit te houden.’

Het oude nummer keek naar ons als door nevel: ‘Want wij zijn bang voor Birkenau...’

III

De cursussen worden steeds uitgesteld, want we wachten op flegers uit de omringende kampen: uit Janina, uit Jaworzno, uit Buna. Er zouden ook flegers uit Gleiwitz en Mysłowice komen, kampen die verder weg liggen, maar nog bij Auschwitz horen. Ondertussen hebben we een aantal hoogdravende toespraken aangehoord van de zwarte cursusleider, de kleine dorre Adolf, die onlangs uit *Dachau* is aangekomen en is doortrokken van kameradschaft. Hij gaat de gezondheidstoestand in het kamp verbeteren door flegers op te leiden en de sterfte verminderen door te onderwijzen wat het zenuwstelsel is. Adolf is buitengewoon sympathiek en niet van deze wereld, maar als Duitser begrijpt hij niet hoe dingen en fenomenen zich tot elkaar verhouden, hij klampt zich vast aan de betekenis van woorden alsof die werkelijkheid zijn. Hij zegt ‘kameraden’ en denkt dat wij echt kameraden zijn, hij zegt ‘het verminderen van het lijden’ en denkt dat dat mogelijk is. Op de poort van het kamp staat in van ijzer gevlochten letters: ARBEIT MACHT FREI. Zij lij-

ken daarin te geloven, die s'sers en de gevangenen die Duitser zijn. Zij die zijn opgegroeid met Luther, Fichte, Hegel en Nietzsche. Dus cursussen zijn er voorlopig niet, en ik slenter wat door het kamp en verken het op toeristisch en psychologisch gebied. Eigenlijk slenteren we met een paar rond: Staszek, Witek en ik. Staszek hangt meestal bij de keuken en het magazijn rond, op zoek naar degenen aan wie hij ooit iets heeft gegeven en die hem nu iets zouden moeten geven. Tegen de avond begint de processie. Er komen dan allerlei louche types bij elkaar, ze glimlachen vriendelijk met hun geschoren kaken en halen vanonder hun getailleerde jasjes van alles tevoorschijn: de ene een stuk margarine, een ander een wit ziekenhuisbrood, die weer een worst en die een sigaret. Ze gooien dat allemaal op het onderste bed en verdwijnen dan als in een film. We verdelen de buit, vullen hem aan uit onze pakjes en koken op de kachel met de kleurige majolicategels.

Witek kruipt graag achter de vleugel. Er staat zo'n zwarte doos in de muziekzaal, in het blok waar ook de puff is, alleen onder arbeidszeit mag er niet gespeeld worden, en na het appèl spelen er musici, die daarnaast elke zondag symfonieconcerten geven. Daar ga ik zeker eens naar luisteren.

Tegenover de muziekzaal hebben we een deur gevonden met het opschrift BIBLIOTHEEK, maar ingewijden weten dat er alleen maar wat detectiveromans voor *Reichsdeutsche* liggen. Ik heb het niet kunnen controleren, want de deur zit potdicht.

Naast de bibliotheek zit in dat cultuurblok een politieke afdeling en daarnaast is de museumzaal. Daar worden foto's bewaard die uit brieven zijn gehaald, en verder niets, schijnt. Dat is wel jammer; ze hadden er die halfbakken mensenlever kunnen neerzetten waarvan mijn vriend de Griek heeft gegeten en waarvoor hij vijftientig slagen op zijn achterste heeft gekregen.

Maar het belangrijkste zit boven. Dat is de puff. De ramen staan er zelfs 's winters half open. In die ramen verschijnen na het appèl vrouwenhoofden in diverse tinten en uit de blauwe, roze en jade-groene (wat hou ik van die kleur) peignoirs steken armen zo wit als zeeschuim. Er zijn een stuk of vijftien van die hoofdjes en dertig armen, als we de oude Madame met haar forse, epische, legendari-

sche boezem niet meerekenen, die waakt over de hoofdjes, halsjes, armen enzovoort. Madame leunt niet uit het raam, maar houdt op de etage als een cerberus de wacht voor de ingang van de puff.

Rondom de puff verdringen zich lagerprominenten. Als er tien julia's zijn, zijn er wel duizend romeo's – en zeker niet de minsten. Vandaar dat gedrang en al die concurrentie bij elke julia. Er staan romeo's in de ramen van de tegenovergelegen blokken; ze roepen, gebaren en lonken. Er zijn een *lagerälteste* en een *lagerkapo* bij, en ook artsen uit het ziekenhuis en *kapo's* van de *komando's*. Menig julia heeft een vaste aanbieder en naast de beloftes van eeuwige liefde en een gelukkig leven samen na het kamp, naast de verwijten en de plagerijen, hoor je concretere informatie over zeep, parfum, zijden slipjes en sigaretten.

Onder de mensen heerst grote kameraadschap: ze doen niet aan oneerlijke concurrentie. De vrouwen achter de ramen zijn heel teder en verleidelijk, maar onaanraakbaar als goudvissen in een aquarium.

Zo ziet de puff er vanbuiten uit. Je kunt er alleen via de schreibstube binnenkomen met een briefje, de beloning voor goed en ijverig werk. Wij hebben hier als gasten uit Birkenau weliswaar voorrang, maar we hebben het afgeslagen, we hebben *rode winkels*, laat de criminelen maar profiteren van wat voor hen is. Dus helaas, dit is geen direct relaas, ook al is het gebaseerd op verklaringen van zulke goede ooggetuigen en oude nummers als M..., een flegger (weliswaar al honorair) uit ons blok, wiens nummer bijna drie keer lager is dan de twee laatste getallen van het mijne. Je begrijpt het – een medeoprichter! Daarom waggelt hij als een eend en heeft hij een wijde broek met inzetstukken die van voren met veiligheidsspelden zijn vastgemaakt. 's Avonds komt hij opgewonden en vrolijk terug. Hij gaat dus naar de schreibstube en wanneer ze de nummers oplezen van de 'toegelatenen', wacht hij tot er een afwezig is, en dan roept hij: 'Hier!', grijpt een toegangskaart en haast zich naar Madame. Hij stopt haar een paar pakjes sigaretten toe; zij voert een serie hygiënische behandelingen op hem uit en de opgepoetste flegger haast zich met grote sprongen naar boven. De julia's van het raam lopen over de gang, de peignoirs nonchalant om hun

lichaam gedrapeerd. Af en toe loopt er een langs de fleger en vraagt terloops: 'Welk nummer hebt u?'

'Acht,' antwoordt de fleger, en hij kijkt voor de zekerheid op het briefje.

'Dan moet u niet bij mij zijn, maar bij Irma, het blondje,' mompelt ze teleurgesteld, en ze loopt met slepende passen naar het raam.

Dan gaat de fleger naar binnen bij nummer 8. Op de deur leest hij nog dat hij die en die verderfelikheden niet mag doen, daar staat de *bunkier* op, dat alleen zus en zo mag (een gedetailleerde lijst) en alleen zo- en zoveel minuten, hij zucht naar het kijkgaatje, waardoor soms meisjes, soms Madame, soms de kommandoführer van de puff, en soms zelfs de commandant van het kamp kijken, legt een pakje sigaretten op tafel en... aha, hij ziet nog net dat er twee pakjes Engelse op het kastje liggen. Pas dan gebeurt het en... na afloop loopt de fleger naar buiten, stopt verstrooid die twee pakjes Engelse sigaretten in zijn zak. Hij wordt weer aan desinfectie onderworpen, en dan vertelt hij ons dat alles vrolijk en in zijn sas.

Maar soms faalt de desinfectie, en daarom is er eergisteren een epidemie in de puff uitgebroken. De puff is gesloten; aan de hand van de nummers is nagegaan wie er geweest is, die zijn officieel opgeroepen en behandeld. Omdat het gangbaar is om in toegangskaartjes te handelen, zijn niet de juiste behandeld. Tja, zo is het leven. De vrouwen van de puff maakten ook wel eens uitstapjes naar het lager. 's Nachts gingen ze via een ladder in mannenkleding naar buiten voor drinkgelagen en orgieën. Maar dat beviel de *post* uit het nabije hokje niet en er kwam een eind aan.

Er zijn ook ergens anders vrouwen: blok 10, voor experimenten. Daar worden ze kunstmatig bevrucht (zeggen ze), geïnjecteerd met tyfus, malaria, er worden operaties uitgevoerd. Degene die dat werk doet heb ik vluchtig gezien: hij draagt groene jagerskleding, een Tirols hoedje met sportonderscheidingen erop geborduurd en heeft het gezicht van een goeiige satiricus. Een professor* aan een universiteit, schijnt.

De vrouwen worden beschermd door tralies en planken, maar regelmatig wordt er massaal ingebroken en dan worden ze op alles-

behalve kunstmatige wijze bevrucht. Daar is de oude professor vast niet blij mee.

Het zijn echt geen perversen die dat doen. Als het genoeg gegeten heeft en uitgeslapen is, heeft het hele kamp het over vrouwen, droomt het hele kamp van vrouwen, kan het hele kamp zijn handen niet thuishouden. Een lagerälteste belandde in een straftransport omdat hij herhaaldelijk via een raam de puff was binnengekomen. Een negentienjarige s's'er betrapte in een ambulance de kapelmeester, een dik, gewichtig heerschap, en een aantal artsen in ondubbelzinnige posities met hun vrouwelijke partners, die gekomen waren om hun kiezen te laten trekken, en hij deelde met de stok in zijn hand direct een adequaat pak slaag op de adequate plek uit. Zulke gebeurtenissen werpen op niemand blaam; ze hadden gewoon pech.

In het kamp groeit de vrouwenpsychose. Daarom worden de vrouwen van de puff als normale vrouwen behandeld tegen wie je het hebt over de liefde en het leven thuis. Er zijn tien van die vrouwen, en er zitten meer dan tienduizend mensen in het kamp.

Daarom trekken het *FKL* en Birkenau hen zo. Die mensen zijn ziek. En bedenk dat er niet slechts één Auschwitz is. Het zijn honderden 'grote concentratiekampen', het zijn *offlagers* en *stalagers*, het zijn...

Weet je waar ik aan denk wanneer ik je dit allemaal schrijf?

Het is laat op de avond; door een kast afgezonderd van de grote zaal vol in hun slaap zwaar ademende zieken, zit ik in een klein kamertje bij een zwart raam dat mijn gezicht, een zeegroene lampenkap en het witte vel papier op tafel weerspiegelt. Met Franz, een jongen uit Wenen, had ik al op de eerste avond overeenstemming bereikt en nu zit ik achter zijn tafel, brandt zijn lamp en schrijf ik op zijn papier naar jou. Maar ik schrijf je niet waarover we het vandaag hebben gehad – over Duitse literatuur, over de schuld van de romantische filosofie, over de problemen van het materialisme.

Weet je waar ik aan denk wanneer ik je dit schrijf?

Ik denk aan de Skaryszewskastraat. Ik kijk naar het donkere raam, ik zie mijn eigen gezicht weerspiegeld in de ruit, en achter

de ruit de nacht en de abrupte flitsen van de schijnwerpers van de wachttorens, die in het donker fragmenten van voorwerpen uitsnijden. Ik kijk en denk aan de Skaryszewskastraat. Ik denk terug aan de bleke en fonkelende hemel, het afgebrande huis aan de overkant en de tralies in het venster die het beeld doorsneden als glas in lood.

Ik denk aan hoe erg ik jouw lichaam die dagen miste, en soms glimlach ik flauwtjes wanneer me te binnen schiet wat een crisis het daar moet zijn geweest toen ze na mijn aanhouding bij ons thuis naast mijn boeken en gedichten jouw parfum en kamerjas aantroffen, die zo rood was als het brokaat op de schilderijen van Velázquez, zwaar en lang (ik vond hem geweldig, daarin zag je er op je mooist uit, ook al heb ik het je nooit gezegd).

Ik denk aan hoe volwassen je was, hoeveel goede wil en – vergeef me dat ik je dat nu schrijf – toewijding je in onze relatie hebt gestopt, hoe je uit eigen wil in mijn leven van een klein kamertje zonder water kwam, van avonden met koude thee, van een paar halfverwelkte bloemen, van de hond die steeds beet, en van de gaslamp bij mijn ouders.

Ik denk daaraan en glimlach vergoelijkend als ze het hebben over moraliteit, recht, traditie, plichten... Of als ze alle zachtheid en sentimentalisme vaarwel hebben gezegd en ze het met hun vuist in de lucht hebben over de eeuw van de hardheid. Ik glimlach en denk bij mezelf dat de mens de mens altijd opnieuw zal hervinden – door liefde. En dat dat het belangrijkste en duurzaamste is in een mensenleven.

Ik denk daaraan en ik herinner me de cel in de Pawiak. De eerste week kon ik me een dag zonder boek, zonder cirkel van licht in de avond, zonder vel papier, zonder jou niet voorstellen...

En kijk eens hoe het went: ik liep door de cel en dichtte op het ritme van mijn stappen. Een van de gedichten heb ik in de bijbel genoteerd van een van mijn celgenoten, maar van andere – het waren horatiaanse liederen – herinner ik me alleen strofes, zoals deze uit het gedicht aan vrienden uit tijden van vrijheid:

Vrienden uit tijden van vrijheid! Dit bajeslied is ons afscheid
zodat jullie maar weten dat ik niet vertwijfeld vertrek
Want ik weet dat mijn liefde en mijn poëzie achterblijven,
en zolang jullie leven duurt mijn herinnering bij vrienden.

IV

Vandaag is het zondag. Voor de middag zijn we gaan wandelen, hebben we oppervlakkig het experimentenblok met de vrouwen bekeken (ze steken hun hoofden net zo door de tralies als de konijnen van mijn vader – je weet wel, die grijze, met hangoren) –, vervolgens zijn we het sk-blok goed wezen bekijken (op de binnenplaats is die zwarte muur waarvoor vroeger werd gefusilleerd; nu gebeurt het stiller en discreter – in het crematorium). We hebben een paar *burgers* gezien: twee verschrikte vrouwen in bontjassen en een man met een verformfaaid, onuitgeslagen gezicht. Ze werden meegevoerd door een ss'er naar, schrik niet, een tijdelijk stedelijk huis van bewaring, dat zich in het sk-blok bevindt. De vrouwen keken vol angst naar de gestreepte mensen en de machtige inrichting van het kamp: de huizen met etages, het dubbele prikkeldraad, de muur achter het draad, de stevige wachtershokjes. En als ze nog zouden weten dat de muur – zoals ze zeggen – twee meter diep is, om er niet onderdoor te kunnen graven! We glimlachten naar hen, want het gaat maar om een bagatel: ze moeten een paar weken zitten en komen dan vrij. Tenzij echt bewezen wordt dat ze zwart gehandeld hebben. Dan gaan ze naar het crematorium. Die burgers zijn vermakelijk. Ze reageren op het kamp als wilden bij de aanblik van een geweer. Ze begrijpen onze manier van leven niet en bespeuren in dat alles onwaarschijnlijke, mystieke, bovenmenselijke krachten. Weet je nog dat je doodsbang was gaan zitten toen je gearresteerd werd, dat schreef je me? Ik heb bij Maria* *De steppe-wolf* (zij heeft dat leesvoer uitgekozen) gelezen, maar ik weet niet zo goed hoe of wat.

Vertrouwd als ik inmiddels ben met het onwaarschijnlijke en mystieke, het crematorium, duizenden gevallen van *flegmona* en tuberculose als dagelijkse kost, na te hebben geleerd wat regen en